

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1961.2.07>

SENAATOR N. A. MANASSEINI REVISJONI PUHUL VALDADEST KOGUTUD ANKEETMATERJALIDEST

O. KARMA,
ajalookandidaat

A. TRAAAT,
õigusteaduse kandidaat

Kui 1882. aasta alguses levisid kuuldused N. A. Manasseini nimetamisest revideerivaks senaatoriks Liivi- ja Kuramaale, võeti need vastu väga erinevate hinnangute, lootuste ja isegi kartustega.

Suure pinevusega ootasid revisjoni talupojad, kes lootsid selle tulemusena oma olukorra parandamist. Nende lootused olid seda suuremad, et 1881. aastal olid eesti seltsid võimule tulnud Aleksander III-le C. R. Jakobsoni juhtimisel üle andnud üheksast punktist koosneva märgukirja, millega mõningal määral võis kõnesoleva revisjoni korraldamist seostada.

Aleksander II tapmisele järgnenud üldist reaktsiooni tugevnemist Venemaal, mida omalt poolt toetas uus tsaar Aleksander III, ruttasid oma huvides ära kasutama ka Balti mõisnikud, kes 1881. aastal palusid tsaari «mässulisele liikumisele» siinsetes provintssides lõpu teha. Kuid nad ei arvestanud seejuures küllalt tõsiselt «balti erikorra» vastu teravalt häälestatud siseministri kindral N. P. Ignatjevit, ehkki Riiginõukogu liige krahv K. Pahlen oli Liivimaa rüütelkonna maamarssalit H. v. Bocki selles suhtes ette hoiatanud.¹ N. P. Ignatjevi tegevus aga näitas, et Balti sakslastel oli oodata mõndagi ebameeldivust.²

Saanud teada, et keiser oli 20. jaanuaril 1882 määranud N. A. Manasseini revideerivaks senaatoriks Liivi- ja Kuramaa kubermangu, alustasid mõlemad pooled, nii eestlased ja lätlased kui ka Balti parunid, vastavaid ettevalmistusi.

Huvitav on sel puhul jälgida läti rahvusliku liikumise juhtiva tegelase K. Valdemāri kirjavahetust J. Kōleriga. Juba 20. jaanuaril kirjutab Valdemār, et ta on just

¹ A. Tobiens, die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, I Bd. Riga, 1925, lk. 21 ja 22.

² Meenutame siinkohal, et väga energilisena tuntud siseminister N. P. Ignatjevi initsiatiivil anti 1881. aasta lõpul seadus ajutiselt kohustatud talupoegade vabastamiseks Venemaal, alandati mõnevõrra Sise-Venemaa kubermangudes talupoegade väljaostumakse, 18. mail 1882 kehtestati pearaha muutmise seadus, asutati Talurahva Pank jne. Ka Balti kubermangudes oli oodata olulisi muudatusi, eelkõige samme «balti erikorra» likvideerimise ning siinsete kubermangude ühtsele ülevenemaalisele seadusandlusele allutamise suunas. Vaatamata valitseva balti-saksa suurkodanluse ägedale vastuseisule oli juba 1877. aastal Balti kubermangude linnades kehtestatud 1870. aasta Vene linnaseadus. Tõsi küll, Vene-Türgi sõda surus aastail 1877—1878 Balti probleemi mõneks ajaks ajutiselt kõrvale, kuid 1881. aastaks tõusis see uuesti täie teravusega valitsuse ette. Näib, et siseminister Ignatjevi kindlaks eesmärgiks oli Balti mõisnike feodaalsetele õigustele baseeruva seisusliku omavalitsuse asendamine Venemaa sisekubermangudes 1864. aastast kehtiva nn. semstvokorruga. 14. septembril 1881 ilmuski keisri ukaas selle kohta, et Balti mõisnike nn. maapäevad selgitaksid, missuguste muudatustega võiks 1864. aasta ülevenemaalist maaomavalitsuse seadust rakendada Balti kubermangudes. Koos sellega seisis ka päevakorras Balti mõisnike käes oleva siinse politsei- ja kohtuvõimu asendamine Sise-Venemaa kubermangudes kehtivaga.

äsja lugenud telegrammi N. A. Manasseini nimetamisest revideerivaks senaatoriks Balti provintssidesse ja märgib, et see näib olevat hea valik, seda pealegi olukorras, kus baltisaksa aadel on Senatis juba vanast ajast peale tugevasti esindatud. 24. jaanuaril kirjutab Valdemär juba pikemalt, et seoses revisjoniga ühiselt arutada läti ja eesti talurahva huvides astutavaid samme. Oma hilisemates kirjades käsitleb ta ka lätlaste hulgast sobivate kaastöölise leidmist senaatorile.³ (Imselt pidi J. Köler seda tegema eestlaste suhtes.) Viimase küsimusega seoses näib, et J. Köleril võis olla mingisugune kontakt N. A. Manasseiniga.

Elavalt reageeris revisjoni korraldamisele eesti ajakirjandus. «Sakala» avaldab 20. ja 27. veebruari numbris, arvatavasti C. R. Jakobsoni sulest, senaatorite revisjonide üldise eeskirja, järgnevalt aga arutab lähemalt semstvo sisseseadmise ja teisi revisjoniga seostatavaid küsimusi. Pärast vaheaega, mis C. R. Jakobsoni surma tõttu oli «Sakala» ilmumises tekinud, avaldatakse juunis rõõmusõnumina teade, et 12. mail saabunud Manassein ja tema kaaskond Riiga. Manasseini kaaslaste hulgas märgitakse kohtuala esindajana M. Gubskit, kes pikemat aega oli õppinud Tartus gümnaasiumis ja ülikoolis, ning eesti keele tõlkidena õuenõunik Roset ja kapten P. Veitzenbergi⁴. Ohtlasi jätkub «Sakala» juhtkirjade seeria senaatori revisjonist.

J. Järve toimetusel Tartus ilmuv «Tartu Eesti Seitung»⁵ tõi 28. aprillil 1882, pärast oma toimetaja viibimist Peterburis, pikema artikli senaatori tulekust. Selles öeldakse muu hulgas, et ajaleht tahaks anda rahvale vajalikke soovitusi, kuid «tahtmise järele pikalt ja laialt aga ei või meie seda teha». Näib, et artiklis esitatud mõtted on Järvel läbi kaalutud juba laiemal ringkonnaga, arvatavasti ka J. Köleriga Peterburis. Muude soovitude hulgas rõhutatakse 1881. aasta üheksapäevasele märugikirja täitmise nõudmist ja lisatakse: «Peale üheksa punkti on veel väga palju üleüldisi soovivi rahva rinnas palavalt õõgumas — ärgu jäägu ka neist mitte midagi avaldamata. Aeg ei luba seda.»

Järgmiseski, 5. mai numbris kõneleb Järve oodatavast revisjonist. Ka seekord vihjab ta tsensori survele, märkides artikli alguses: «Niisugusel tähtsal ajal peaks aga ajaleht, kui rahva hea ja rahva juhataja ka oma healt selles asjas tarvituse järele rohkest avaldama, ... meie aga kui ajaleht, ei või kitsa värava pärast mitte seda teha.» Tsensuuri väravaist pääses seekord veel läbi 1881. aasta märugikirja nõudmiste loetelu, kuna see omal ajal oli «Sakalas» juba ilmunud. Need nõudmised saidki Tartu- ja Võrumaa eesti seltside poolt hiljem senaator Manasseinile esitatud kollektiivse märugikirja aluseks.⁶

Balti mõisnike arvates oli Manasseini määramine revideerivaks senaatoriks kõige halvemaks endeks. Teda tunti fanaatilise, kõige radikaalsemasse rühma kuuluva slavofiilina, kes Balti mõisnikesse ja nende feodaalsetesse institutsioonidesse suhtus teravalt vaenukuna. Mõisnikud ei oodanud Manasseinilt seepärast midagi head. Vastavalt sellele «korraldati» ametiasutuste asjaajamist, et kõrvaldada, veel enam aga varjata esinevaid vääranähtusi, ning püüti samal ajal mõjutada ka «avalikku arvamust».

Eesti ja läti ajakirjanduse, samuti Balti mõisnikesse ebasõbralikult suhtuvate vene ajalehtede vastu otsis sinne aadel abi Trükiasjanduse Peavalitsuselt, põhjendades seda Balti provintssides korra säilitamise huvidega. 27. mail 1882 antigi kuberneridele Trükiasjanduse Peavalitsuse ülema asetäitja vürst P. Vjazemski allkirjaga tsirkulaar (nr. 2449), millega keelati senaator Manasseini revisjoni käigust avaldada teateid peale nende, mis avaldati ametlikes väljaannetes. Tsirkulaaris mainiti muu hulgas senaator Manasseini revis-

³ ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond, f. 69, m. 8: 5, 1, 4, 7, 8, 11—14, 17 ja 18.

⁴ «Sakala» 12. juunil 1882. A. Drizulise käsitluses kõneldakse ainult ühest eesti keele tõlgist — Rosest. Vt. Manaseina revizija. Senatora N. Manaseina zipojums par viņa izdarīto reviziju Vidzemes un Kurzemes guberņās no 1882. līdz 1883. gadam. Red. A. Drizulis, Rīga 1949, lk. 11.

⁵ Ilmus kuni 19. maini 1882 ja jätkas sama aasta juunist ilmumist «Virulase» nime all Tallinnas.

⁶ H. Kruus, Eesti ja läti rahvusliku liikumise kokkupuuteist 1860—80-ndail aastail. Kogumik: Eesti ajaloo XIX sajandi teiselt poolt. Tallinn, 1957, lk. 262. Märugikirja on trükitud avaldanud H. Kruus «Eesti ajaloo lugemikus» III, Tartu (1929), lk. 286 jj.

joni kohta ilmunud ebasoovitavaid artikleid vene ajalehtedes «Русские Ведомости» nr. 127, «Русский Курьер» nr. 127 ja «Минута» nr. 125.⁷

Kõnesolev tsirkulaar oli balti-saksa aadlile kahtlemata tugevaks kaitseks revisjoni edasises käigus. Peab aga märkima, et pärast tsirkulaari ilmus nii juunis kui ka juulis eesti ajakirjanduses siiski veel mõningaid materjale seoses revisjoniga, nagu näiteks «Sakalas» talurahvale instruksioonina avaldatud vastav juhtkirjade seeria.

Senaator N. A. Manassein (1835—1895) ise võttis temale antud ülesannet tõsiselt. Selle täitmise esimeseks etapiks oli materjalide kogumine kohapeal, mis toimus rohkem kui 15 kuu jooksul, alates Manasseini saabumisest koos kaaskonnaga Riiga. Oma 17-liikmelist ametkonda rakendas Manassein mitmekülgse ajakohase materjali kogumisele võrdlemisi paindvalt ning tulemusrikkalt: korraldati Liivimaa kubermangu valdades ulatuslik ankeetküsitlus, kontrolliti kohapealseid ametiasutusi, tutvuti õppetööga koolides ja võeti kohalikul elanikkonnalt vastu avaldusi. Revisjoni käigus koguti tohtu, kümnetesse tuhandesse üksustesse ulatuv materjal, mis peegeldas talupoegade rasket olukorda üleminekul teoorjuslikult mõisamajanduselt kapitalistlikule majandusele nn. preisi teed mööda, kusjuures säilisid balti-saksa mõisnike feodaalsed institutsioonid. 1880-ndail aastail üha süvenenud reaktsiooni tingimustes aga «kadusid» need materjalid arhiividesse, nõnda et lõpuks hakkasid levima isegi kuuldused nende hävimisest või koguni hävitamisest.

Neist pikka aega hävinuks peetud materjalidest on nüüd esimese osana päevavalgele tulnud Liivimaa kubermangu valdadest kogutud ankeetmaterjal,⁸ mis Manasseinile oli aluseks Liivimaa talupoegade olukorra kirjeldamisel oma raportis tsaarile. Järgnevalt püütakse anda ülevaade nii selle materjali kogumisest kui ka materjalist endast.

*

Peab märkima, et ankeetide koostamisel on arvestatud nii revisjoni määramise üldisi ajendeid kui ka küsimusi, mis huvitasid Siseministeriumi.⁹

Ankeedi ettevalmistamise käigus esitas Manassein juba 27. mail 1882 Liivimaa kubernerile parun Alexander Uexküll von Guldenbandtile pika nõudekirja, mis sisaldas 24 küsimust väga mitmesuguste statistiliste andmete saamiseks. Nii sooviti andmeid Liivimaa iga valla talupoegade arvu, maade suuruse, nende ostmise ja rentimise tingimuste, kohtadelt väljaetatud rentnike hulga, vallakogukonna varanduse, toetust saavate vaeste, vanade ja haigete arvu, talu- ja mõisamaade avalike maksude ning koormiste, töötasude, kirikumõisate ja nende maadelt vaimulikele laekuvate tulude, 1866. aasta vallakogukonna-seaduse otsarbekuse ja tulemuste ning lõpuks semstvo sisseseadmise kohta Liivi- ja Kuramaal.¹⁰ Vastused paluti anda hiljemalt kahe kuu jooksul, kusjuures kuberneril soovitati «puuduvaid teateid» aja võitmiseks ja tarbetu kirjavahetuse vältimiseks nõuda otse vallavalitsustelt, ülemkirikueestseisjatelt ja feistelt asjaomastelt asutustelt.¹¹

Andmete kogumise käigus ilmnis selgesti balti-saksa mõisnike püüd mõjutada enda huvides nii revisjoni üldse kui ka ankeetküsitluse käiku; ilmselt nägi seda taotlust küllalt hästi ka Manassein ise.

Kuid vahepeal oli üldine olukord tublisti muutunud. Ametliku teate kohaselt vabastati Manasseini toetanud Ignatjev «omal soovil» siseministri kohalt arvates 31. maist 1882.

⁷ RAKA, f. 52 (Tallinna üksiktsensor), nim. 1, s.-ü. 433, l. 21, 23 ja 24.

⁸ Käesoleva ülevaate autorid avastasid selle ankeetmaterjali 1960. aasta novembris NSV Liidu Riiklikust Ajaloo Keskarhiivist Leningradis, kus nad kogusid dokumentaalmaterjali «Eesti NSV ajaloo lugemiku» II köite jaoks. Kõnesolevad ankeedid olid paigutatud Statistika Keskkomitee fondi (f. 1290, nim. 6, s.-ü. 310—320), kusjuures nii nimistutes kui ka säilitusüksuste pealkirjades puudus igasugune vihje Manasseini revisjonile. Osaliselt oli selle materjaliga varem tutvunud läti ajaloolane H. Strod, kuid puuduvad andmed, mis ulatuses ja kas ta neid Manasseini revisjoniga seostas.

Sama aasta detsembris andis A. Traat Leningradis avastatud ankeetmaterjalidest ülevaate Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi töötajatele Tartus. Sel puhul selgus, et analoogilisi materjale leidub ka Tartu arhiivis. Sellest aga allpool.

⁹ Lähemalt vt. Manasseina revizija. Riga, 1949, lk. 35, 36 ja 220—227.

¹⁰ RAKA, f. 296, nim. 66, s.-ü. 616¹, l. 1—6.

¹¹ Sealsamas, l. 6

Tema järglasena asus juuli algul ministrikohale endine haridusminister ja värske Teaduste Akadeemia president krahv D. A. Tolstoi. Ka tema oli tuntud fanaatilise slavofiilina, kuid peale selle ka äärmise reaktiooni ja aadli järjekindla ideoloogina. Peagi sai tema nimi Püha Sinodi ülemprokurööri K. P. Pobedonostsevi oma kõrval järgneva musta reaktiooni sümboliks.

Teade Ignatjevi vabastamisest, veelgi enam aga uue siseministri valik rahustas Balti mõisnike: reaktiooni üldine tugevnemine pidi tugevdama nendegi positsioone. Seda lootust kinnitas ka uue siseministri jutuaajamine Liivimaa maamarssali v. Bockiga juba 1882. aasta juulis. Ühelt poolt lubanud minister Tolstoi võtta eesti ja läti ajakirjanduse vastu tarvitusele karmimaid survevahendeid, niipea kui ta saab vastava esitise Liivimaa kubernerilt.¹² Teiselt poolt manitsenud ta 1882. aasta juulis pikemat aega Peterburis viibinud senaator Manasseini respekterima Liivi- ja Eestimaa mõisnike eriõigusi ning hoiduma rahutuste põhjustamisest Balti provintsis.¹³

Reaktiooni avalikuks muutumine ning süvenemine andis hoogu ka Balti mõisnikele ning need püüdsid kõigiti puigelda Manasseinile vajalike andmete andmisest. Kuberner Uexküll, kes mõisnike soovivalt manööverdades oli pöördunud ametlikus korras Liivimaa maanõunike kolleegiumi poole vaid formaalse palvega aidata hankida soovitud andmeid, sai viimaselt 18. juunil pika vastuse.¹⁴ Selle alguses kriipsutatakse diplomaatiliselt alla rüütelkonna tahet Manasseinile andmete kogumisel abiks olla, «et õpitaks tundma asjade tõelist olukorda Liivimaal». Edasi aga kurdetakse, et nõutavaid andmeid, mis haaravat peaaegu kõiki provintsi majanduselu külgi, tulevat koguda väga hoolikalt ning see nõudvat palju aega. Sellega tahtis mõisnike esindus ütelda mitte ainult seda, et Manasseini poolt antud ülesande täitmiseks ettenähtud kahekuuline tähtaeg olevat liiga lühike ega ei saa tulla kõne allagi, vaid püüti senaatorit ka kõrvale kallutada kavatsusest uurida talupoegade olukorda vahetult, ilma mõisnike vahetalitusest.

Edasi kulutatakse kirjas palju lehekülgi selle rõhutamiseks, et senaatori poolt soovitatud ülemkirikueestseisjate, vallavalitsuste jt. asutuste otsene küsitlemine «ei või mingit selget ja õiget pilti anda», kui küsimuslehed pole vajalikul kujul koostatud ja kui vastuseid ei kontrollita «kõige piinlikumal viisil». Et oma seisukohale rohkem kaalu anda, püüti kubeneri hirmutada kinnitusega, et provintsi olevat revisjoni tõttu «palavikulise ärrituse oiukorras» ja et «hästi organiseeritud agitatsioon» võivat ka ankeedi ära kasutada oma «tuntud», s. o. mõisnikevastastel eesmärkidel. Ridade vahel aga antakse mõista, et kogu üritus võib põhjustada kui mitte just talurahva ülestõusu, siis vähemalt suuri ebameeldivusi kubernerile. Maanõunikud rõhutavad, et kui Manasseini küsimused jõuavad kohtadele mitte rüütelkonna, vaid teiste organite, eriti vallavalitsuste kaudu, siis ei olevat lootustki saada tegelikku olukorda peegeldavaid vastuseid ning järelikult ka usaldatavat alust edasisteks lõppjäreldusteks. Ainult Liivimaa rüütelkond ja tema organid võivat anda tõele vastavaid andmeid. Seepärast palutakse tungivalt kubeneri nõutada Manasseinilt andmete kogumiseks ajapikendust ja anda see kogumistöö tervenisti «usaldatavate», s. o. rüütelkonna asutuste kätte.

Tuginedes rüütelkonna kirjale teatas kuberner 14. juulil Manasseinile,¹⁵ et ta vastuse koostamise on ära jaotanud kompetentsete asutuste vahel. Edasi märkis ta, et agraarolusid ja koormisi puudutavaid küsimusi võidavat vastamiseks anda üksnes maanõunikele ning vaidles visalt vastu andmete nõutamisele valdadelt, sest neilt olevat vastuseid võimalik saada ainult eesti ja läti keeles. Liivimaal aga leiduvat kokku 870 valda, iga valla vastused moodustavat umbes 3—6 lehekülge. Niiviisi olevat palju tõlkimist, kuid tõlkijaid olevat raske leida. Pealegi vajavat harimatute vallaametnike poolt suure kiirusega kogutud andmed tervet rida täiendavaid uurimistöid, et saada kasvõi umbkaudseltki kõlblikke

¹² H. K r u u s, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu aastail 1879—1883. Kogumik: Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, lk. 194.

¹³ A. T o b i e n, Die Livländische Ritterschaft ... I, lk. 69 (edasiviide Bocki päevikule 18. juulist 1882).

¹⁴ RAKA, f. 296, nim. 66, s.-ü. 616I, l. 19—27.

¹⁵ Sealsamas, l. 57—66.

tulemusi. Saadud materjalide töötlemiseks vajatavat umbes 24 nädalat; igatahes olevat kogu töö lõpuleviimine kahe kuu vältel võimatu. Ka ei olevat kuberner kohustatud vastu võtma eesti- ja läti keelseid pabereid. Vallavalitsuste andmed kui teisejärgulise tähtsusega materjal võiksid kõne alla tulla siis, kui nad esitatakse saksa keeles.

Manassein oma vastuses 17. juulist märgib väga eredalt ära kubeneri vastupuiklemisi ja kõrvalekaldumisi eeskirjadest.¹⁶ Eriti on esile tõstetud, kuidas mõned vaheajal kihelkonnakohtunike kaudu valdadelt hangitud andmed olid moonutatud mahakriipsutuste ja omapoolsete parandustega. Ilmselt oli see kõik maanõunike kolleegiumi kirjas iseloomustatud «piinliku kontrolli» tagajärg!

Kuid 20. juulilgi kinnitas kuberner senaatorile, et vallavalitsustega suhtlemine olevat kihelkonnakohtute kaudu «mugavam» ja «ettevaatlikum» kui vahetu pöördumine nende poole. Kuivõrd kaaluvad põhjused selleks Uexküllil olid ja mida ta tegelikult kartis, seda iseloomustavad ta omaenese sõnad: «Karistades kihelkonnakohtunikke, kui mulle said teatavaks nende ükskõik missugused lohakused, ja tehes korduvalt esitisi selle institutsiooni reformimise vajadusest, pidasin ma aga ometi tarvilikuks neist seni, kuni nad pole kaotatud, mitte mõõda minna, et toetada võimkondsuse printsiipi. Olles pandud ühiskondliku rahu valvele ja kaitstes igati talupoegade õigusi, pidasin ma samal ajal siiski alati vajalikuks kaitsta neid samuti ka omaenda eksituste ning innukuse vastu. Tundes hästi kohaliku rahva iseloomu ja kohalikke olusid, kartsin ma ja kardan, et vallaasutuste küsitlemine sel kujul, nagu soovib Teie Ekstsellents, ning sellega kaudselt väljendatav umbusaldus kihelkonnakohtunike vastu võivad praegusel äreval ajal esile kutsuda äärmiselt ebasoovitavaid arusaamatusi ning komplikatsioone.»¹⁷

Mõlemad pooled jäid ka edaspidi oma seisukohtadele: Manassein nõudis järjest kategeoorilisemalt küsimuslehtede väljasaatmist vallavalitsustele, kuberner aga vaidles sellele visalt vastu. Mõlema võimumehe vahekorrad muutusid teravaks.

Asjaolu, et Balti mõisnikud olid alanud avalikus reaktsioonis leidnud uue siseministri Tolstoiga ühise keele, avaldus peagi ka Balti kubermangudes. Üha rangemaks muutuv trükitsensuur tõkestas tõsiselt talupoegadele eelseisvaks revisjoniks ajakirjanduse kaudu näpunäidete jagamist. Väga kujukalt iseloomustab olukorda «Sakalas» 10. augustil rasvases trükis ilmunud teade: «Selle numbri juhtkiri «Senatori ülevaatus VI» jäi sellepärast trükkimata, et ta Riiast tagasi ei jõudnud ja ei saagi jõudma.» Mõnevõrra soodsam oli Tallinnas ilmuva «Virulase» olukord, kuid otseselt ei saanud temagi talurahvale revisjoniks ei soovitusi ega juhtnõore jagada. Küll tehti seda aga kaudselt. Nii ilmus «Sakalas» artikkel «Valla varanduse ja maksude suurusest», milles avaldati Tarvastu valla kohta andmed põhiliselt selles plaanis, nagu oli vaja vastata Manasseini ankeedile.¹⁸ Eriti rohkesti ilmus «Virulases» sõnumeid karjivatest väärnähtustest talurahva olukorras. Toimetaja märkustest ning vabandamistest oma kirjasaatjate ees nähtub, et selliseid teateid saabus toime-
tuste palju rohkem, kui neid võimalik oli avaldada.

Mõistagi ei jättnud kõikidel elualadel pealesuruv reaktsioon oma mõju avaldamata ka talurahva suhtumisele revisjonisse.

Et kallutada olukorda lahenuma oma huvides, oli rüütelkond loonud ja käiku lasknud andmete kogumise aparatuuri, mis seisis selles, et rüütelkonna statistikabüroo kihelkonnastatistikud koopteerisid endale abilisi ja moodustasid kohapeal enda eesistumisel komisjoni, millesse nad püüdsid kaasa tõmmata ka vallavanemaid,¹⁹ kes siin «töödelduina» pidid siis kubermangu statistikakomiteele mõisapolitsei kaastegevusel andma «tõepärase» andmed. Säärase andmete hankimise üheks tagajärjeks oli, et peagi hakkasid kubermangu mitmesugustest osadest Manasseini juurde ilmuma vallavanemad, kes kaebasid, et komisjonides sunnitakse neid andma andmeid, mis ei ole kooskõlas nende veendumustega ja tõega, s. t. sunnitakse andma valetunnistusi mõisnike huvides.

Samal ajal jätkas Manassein ka valdadest ankeetmaterjali kogumise ettevalmistamist.

¹⁶ Sealsamas, l. 68—75.

¹⁷ Sealsamas, l. 80.

¹⁸ «Sakala» 31. aug. 1882.

¹⁹ RAKA, f. 296, nim. 66, s.-ü. 616I, l. 128—132.

1882. aasta sügiseks valmisid võrdlemisi põhjalikud ning üksikasjalised küsimuslehed. Ohtlasi astus ta Peterburis samme revisjoni saboteeriva kubeneri parun Uexkülli asendamiseks sobivama isikuga. 9. novembril kinnitaski tsaar Uexkülli ametist vabastamise, milles Manasseinile oli kaasa aidanud ka kohtuminister D. N. Nabokov.

17. novembril, mil Uexkülli vabastamine oli juba otsustatud, saatis Manassein valminud küsimuslehed ja instruksiooni ühes eesti- ja läti keelsete tõlgetega Liivimaa kubernerile, käskis need trükkida lasta ja siis kohe kõigile vallavalitsustele laiali saata. Nüüd täideti see nõudmine viivitamata. Detsembri algupooleks olid vajalikud planketid trükitud ja saadeti postiga valdadesse laiali. Nende täitmine valdades toimus enamalt jaolt 1883. aasta esimestel kuudel.

Näib, et parun Uexkülli vabastamine Liivimaa kubeneri kohalt soodustas mõneski suhtes revisjoni käiku. Ka Manasseini nimi hakkab eestikeelsetes ajalehtedes tihedamini esinema. Juba 1882. aasta detsembri algul toob «Virulane» «vene ajalehe» järgi andmeid uue Liivimaa kubeneri I. J. Ševitsi kohta ja märgib, et endine Kaluga kuberner Ševitš nimetatud Liivimaale Manasseini taotlusel²⁰ abistama käesoleva revisjoni lõpuleviimist ja hiljem juba maa seaduse muutmisele kaasa aitama.²¹ Balti-saksa häälekandjad kaldusid seda teadet küll eitama, kuid sündmuste käik ise oli temaga ometi loogilises kooskõlas.

Detsembris avaldavad eesti ajalehed ka teateid Manasseini ametnike viibimisest kohtadel. Nii näiteks toob «Virulane» sõnumi Pärnust, milles öeldakse: «Praegu on revideeriva senatori poolt 4 ametnikku siin. Kaks nendest vaatavad linna kohtuid läbi ja võtavad palvekirju vastu, kaks aga sõidavad maal ümber, nagu kuulda, nimelt rahvakooli läbi vaatamas. Nimelt vaatavat nad järele, missugused on koolimajad, kui palju lapsi nendes õpetatakse, mäherdune see õpetuse viis ja mäherdused need raamatud, kust õpetakse. Koolide vaatajatest on teine ametnik teatav härra Vares.»²²

1883. aasta esimestel kuudel pöördub Lõuna-Eesti talurahva tähelepanu valdadesse saadetud küsimuslehtede täitmisele.

Küsimuslehtedele lisatud ringkirjalises instruksioonis²³ nõuti vallavalitsuselt muu hulgas, et ta koos volikoguga koostaks vastused võimalikult ruttu ja saadaks need kõigi vastamisest osavõtnute allkirjadega otse kubernerile. Instruksioonides rõhutati, et «vastused, mis tulevad kohalises rahva keeles ülestähendada, peavad selged ja punkti pealt õiged olema ja tõega kõigipidi ühtekäima; mingisugust suurendamist, mingisugust võlksust ei pea neis mitte ettetulema». Soovitati vastused esitada ka vene keeles, kasutades selleks kaasapandud venekeelseid küsimuslehti.

Käimasoleva andmete kogumise vastu valitses valdades suur huvi ja elevus: talupojad lootsid, et valitsus kasutab saadud materjali rahva poolt soovitud reformide läbi viimiseks. Rida valdu, kuhu ankeetlehed olid eksikombel jäänud saatmata või eestikeelsete asemel läti keelsete saadetud, pöördus ankeetide saamiseks ise kubeneri poole. Innukalt asusid vallavalitsused ja volikogud vastamiseks materjale koguma. Kuid küsimusi oli ankeedis väga palju ja mõnelegi neist oli küllalt raske vastata.

Ka mõisnikud hakkasid end asjasse segama. Nagu nägime, oli rüütelkonna katse andmete kogumist oma kontrolli alla saada täielikult äpardunud. Nüüd muutsid nad taktikat ja alustasid vastutõetamist kohapeal, valdades. Nad kasutasid kogu oma mõjuvõimu ja kõikvõimalikke käsilasi, et igal viisil mõjutada vastuste andmist endile soovitavas suunas või siis vähemalt takistada, segada ja venitada. Ajaleht «Valgus» toob näiteks sama aasta 1. juunil teate Tapiku vallast (Põltsamaa khk.), et seal on üldse 24 talukohta, kus kõikidest rent tasutakse täielikult teoorjusega. Senaatori «revideerimiskirjale» olid aga vallavanem ja kirjutaja märkinud, et vallas «teoorjuse kohti» üldse ei olevat.

Pärnu-Jaagupi kihelkonnas asuva Veemõisa valla peakohtumehe Madis Vungi ja

²⁰ Kalugas oli omal ajal töötanud ka Manassein.

²¹ «Virulane» 6. det. 1882.

²² «Virulane» 14. det. 1882. Teistel andmetel D. Vares.

²³ RAKA, f. 296, nim. 66, s.-ü. 6161, l. 149 (eestikeelne) ja l. 136 (läti keelne).

32 teise talupoja kaebusest kohaliku mõisarentniku Theurichi peale²⁴ selgub, et viimane, kes ühtlasi oli vallakirjutajaks, püüdis ankeedi täitmisel varjata maa mõisastamist ja sulaste maa suurt vähendamist, tööpalkasid aga näidata tegelikest kõrgematena; üldse käitus ta vallaametnikega jõhkralt. Kaebajad taotlesid, et Theurichil ei lubataks omavolitseda ja ankeedi vastuseid koostada kitsa kildkonna kaasabil, vaid et see toimuks kui mitte kogu valla, siis vähemalt vallavalitsuse täisarvulisel koosolekul.

Uue-Võidu vallavalikogu kutsus oma mitteusaldatava vallakirjutaja Nielsen asemele vastuseid koostama ajalehe «Sakala» toimetaja Johann Jürgensteini, mis põhjustas konflikti kihelkonnakohtunikuga, kes seda ei lubanud.²⁵

Üsna üldiselt on mõisnikud keeldunud välja andmast mõisates ja kihelkonnakohtutes olemasolevaid andmeid, mis valdades puudusid. Nii palus Sindi vallavalitsus 20. jaanuaril 1883 kubernerri korraldust kohalikule pärishärrale J. von Wöhrmannile, et viimane annaks neile kasutada vakuraamatud aastaist 1849—1882, mis võimaldaks täpsete andmetega vastata küsimusele maa mõisastamisest.²⁶ Palves kirjutatakse, et «Sindi valla maast mitmel korral ning rohkel määdul maad vallavalitsuse teades mõisamaa külge võetud on, ometigi aga ühtegi vallamaa vakuraamatut vallavalitsuse käes olemas ei ole, ega neidsamu ka peale kõige uuema vakuraamatu, kohalise kihelkonna kohtu läbi nõutud, tarviliku teaduse väljavõtmise tarvis selle vallavalitsuse kätte ei anta; muul teel see aga koguniste mitte võimalik ei ole ülemal seisva küsimise peale tõelikku ning õiget vastust anda».

Võisiku vallavanem Jaak Pihlak on 18. märtsil 1883 esitanud koguni telegraafilise kaebuse kihelkonnakohtuniku peale, et see ei andvat välja vakuraamatut, mille tõttu ei saavat koostada vastust senaatori küsimustele.²⁷

Ankeedi täitmisest kohtadel kõneleb pikemalt ka «Virulane». 8. veebruaril 1883 märgeb ta näiteks, et «senatori küsimused on nüüd vallavalitsuste kostmise all» ja et sellega seoses on mitmelt poolt tulnud kurbi sõnuheid. «Paljudes valdades tungivad kavalad keeled vahele, tahtvat küsimuste kostmiseks hoopis vale featusi senatori ette saata, ja seeläbi rahva käekäiku hoopis ilusamaks maalida kui ta on. Mõnes kohas püüvat seda mõni isandate armastaja mõistmata vallavanem teha, mõnes kohas üksnes valla kirjutaja. Viljandimaal K. vallas seletanud vallavanem, et senatori küsimuse kostmine üksnes tema ja kirjutaja asi olla, ning volikogu käest nõudnud ta, et iga volimees oma nime enne kostmise kirjutamist küsimuse lehtedele alla kirjutaks, tema ja kirjutaja saavat kostmise eest muretsema. Ometi olnud volikogu liikmed nii mõistlikud, et mitte tähendatud soovi järele mõrda ei läinud. — Muhumaalt aga kuuleme, et seal üks mitme valla kirjutaja üsna ihuüks, ilma vallavanemata ja volikoguta, senatori küsimused on kostnud. — Väga paha lugu, kui kõik nii õige on. . . . Ometi on meil küllalt ka ausaid, mehiseid mehi vallavanemateks ja kirjutajateks, aga need peavad ka teadma, kui mõru ja sapine õiguse poole hoidmine on.» Saaremaalt teatati, et «niipea kui senator Manasseini küsimise kirjad Saaremaale jõudsid, lasti K. kiriku ees kaks pühapäeva järjestikku maha lugeda, et valla peremehed ei tohtida mitte kogukonna majade juurde kokku minna».²⁸

Üldiselt aga toimus ankeedi täitmine valdades küllaltki asjalikult ja usaldusväärsetl. 20. aprillil 1883 anti Manasseinile tõlgituna üle esimesed sada ankeeti.²⁹ Valdav enamik valdadest vastasid ankeedile 1883. aasta kevadeks, augustiks aga oli materjal üldiselt tõlgitud ning süstematiseeritud. Kuid oli ka valdasid, peamiselt läti alal, kus vastuste saamine venis isegi järgnevasse aastasse. Viimane osa ankeetidest postitati senaatorile alles 13. septembril 1884.³⁰ Kokku on Manasseini ankeedile vastanud 753 Liivimaa mandriosa ja 114 Saaremaa valda.

*

²⁴ RAKA, f. 296, nim. 66, s.-ü. 616II, l. 69 ja 70.

²⁵ Sealsamas, l. 92—94, 98, 177, 178 ja 213.

²⁶ Sealsamas, l. 65.

²⁷ Sealsamas, l. 227.

²⁸ «Virulane» 8. märtsil 1883.

²⁹ RAKA, f. 296, nim. 66, s.-ü. 616II, l. 274—278.

³⁰ Sealsamas, l. 877 ja 878.

Liivi Kubernereri

Kantseleisist.

Riia linnas,

20. Novembril 1882 aast.

№ 12,313.

Liivi

Kogukonna Walitsusele.

Kõigeergema käsu peale Liivi- ja Kuura kubermangude Rewideerija Senator Manassein, mitmesuguste teatuste kogumist omas rewideerimises tarwitates, palus minu abi nimelt ka mõnede nende teatuste sissepärimiseks minu walitsemise alla antud kubermangus olewate kogukonna ametite käest.

Nende küsimuste-lehtede ühe eksemplari, milledees Senatori Manasseini poolt nõuutawad teatused ülestähendatud on, ühes sellega sisseataates, kirjutan Kogukonna Walitsusele ette, ühes wolikoguga (19. Webruari 1866 a. Seaduse § 9) ülemaal nimetatud lehtedes seiswate küsimuste peale võimalikult ruttu wastused waluis teha ja siis need wastused, kõikidest nende walmitamijest osawõtjatest allakirjutatud, otsekohi minule sissejaata.

Wastused, mis tulewad kohalises rahwa keeles ülestähendada, peawad selged ja punkti pealt õiged olema ja tõega kõigipidi ühtefäima; mingijugust suurendamist, mingijugust wõlksust ei pea neis mitte ettetulema.

Wastuste kokkuseadmise juures on järgmist forda käitmiseks tähelepanna:

- 1) Enne wastuste üleskirjutamist on waja ennast iga punkti üjuga tutwaks teha ja wastuseandmiseks tarwiliku materialu kokkufoguda. See material saab kogukonna walitsuse raamatutes wõetud ja lija teatuste tarwitusel, mida raamatutes mitte ei ole, sellesama wolikogu abil täiendatud.
- 2) Wastused peawad nendesamade küsimuste-lehtede peale üleskirjutatud saama, mis selle ringkirja juure lijatud on.
- 3) Küsimuste-lehes numri II all on iga ühe 10 punkti kirjas tübjad wahed jäetud, mis kohaliste numritega (arwudega) täiendatud peawad saama.
- 4) Küsimuste-lehtedes numrite I, III, IV, V ja VI all on igaühe tabeli ja nende jautuste pealkirjade kohta iseäranis tähelepanemist tarwis; nende tabelitesse peawad wastused sissekirjutatud saama osalt sõnadega ja osalt arwudega, jeda mööda, kuidas tabeli pealkirjaga kokkujunnib.
- 5) Küsimuste-leht numri VII all on tabte jausje jautatud. Lehekülle estimeje poole peale on küsimused ülestähendatud, lehekülle teine pool on wastuste tarwis jäetud.
- 6) Et küsimuste hulgas ka niijuguseid on, mis mõne kogukonnasse sugugi ei puutu (näituseks, krewnu-mõisatesse ei puutu küsimused rendimaksust; nende kogufondadesse, kus kiriku-maid ei ole, ei puutu küsimused rendimaksust kirikuõpetajale j. m. j.), siis niijugused küsimused peawad ilma wastufeta jäetud saama.
- 7) Kui selle ehk teise küsimuse peale tarwilikute teatuste puuduse pärast Kogukonna Walitsusel wõimatu on wastust anda, siis peab seda iseäralikult küsimuste-lehe peale ülestähendama.

8) Kui selle eht teise küsimuse peale saab tarvilikuks arvatud täielikumat seletust anda, siis võib niijugune seletus kas tähenduse viisi vastuse juure eht iseäralise lisalehesse ülespantud saada.

9) 1. küsimuste-lehe esimese lehekülje peal on tarwis selge kirjaga kogufonna nimi, niihästi ka kihelkonna ja maakonna (freihi) nimi, selle järele see kogufond loetakse, ülestähendada ja kõikide teiste küsimuste-lehede ülemal otsas kogufonna ja maakonna nimi.

10) Kõikides küsimustes, kus talumaa talu kohtadeji räägitakse, ei pea neid viimaseid mitte Quote-maa talukohtadega segatama.

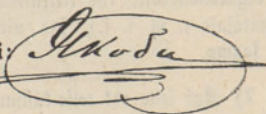
Mina loodan, et Kogufonna Walitus ja Wolikogu saavad omalt poolt kõik tegema, mis võimalik, et jeda minu eskirja punkti pealt õigeste ja täieste auusameeliselst täita.

Õigest ülemal seiswast iseäranis arwan tarvilikuks juure lisada: Senator Manassein awaldas soowi, et kohalises keeles kirjutatud wastuste kõrwal ka niijugused wenekaeles saakiwad sissejaadetud, mille tarwis kogufonna walitjused woiwad wenekaelelist küsimuste-lehede algukskirja pruukida; aga ühes sellega tema awaldas ka, et kui kogufonna walitjusel wastuste andmine ka wenekaeles raske eht takistaw saaks olema, siis woiwad nad wastused üksnes kohalises keeles sissejaata.

Alakirjutas: Kuberner Baron Üksküll.

Kinnitas: Kantselei ülem Kupfer.

Lõhi: Kantselei ülema abi:

Kõnesoleva ankeetmaterjali põhiosa moodustavadki kogukondade, s. t. tolaegsete mõisa- ja kirikuvaldade poolt küsimuslehtedele³¹ antud vastused. Küsimused ise on esitatud seitsmel erilehel või -lehtedel ja vastavalt sellele on grupeeritud ka neile antud vastused.

Esimene küsimustik on kõige ulatuslikum, sisaldades kaheksal leheküljel üle saja küsimuse ja alaküsimuse. Neile antud vastused valgustavad kogukonna elanike arvu, soolist ja ealist koosseisu, palkasid mõisas ja taludes, maarenti, selle iseloomu ja teotöö ulatust, rendi tõstmist, maade ostuhinda ja selle kasvamist alates 1865. aastast, talupoegade väljatõstmist oma kohtadelt ja rendilepingute pikendamisest keeldumist mõisnike poolt, ostulepingute tühistamist ja talupoegadele määratavaid rahatrahve. Kokkuvõetult annavad need vastused üsna üksikasjaliku pildi talupoegade üldisest elutingimusest Liivimaa kubermangus kapitalismile üleminekul nn. preisi teed mööda.

Teine küsimusleht huvitub sellest, kui suur on vakatalude üldarv ja nende maade kogusuurus vallas, kui palju taludest on ostetud, rendil või mõisnike kasutuses, ostutingimustest ning ostuvõlgadest, kes on talude ostjad peale oma valla talupoegade (aadlikud, literaadid, linnaelanikud, teiste valdade talupojad, välismaalased); analoogilisi andmeid nõutakse ka rendikohtade ja rentnike ning lõpuks rendilepingute vormi kohta. Vastused kõnelevad talupoegade erakordselt suurtest ostuvõlgadest mõisnikele (resp. Mõisnike Krediitkassale). Nii näiteks võlgnesid 70 Karksi ostutalu omanikku mõisnikule 242 197 rubla,³² Võisiku talupojad mõisnikule ja pangale kokku üle 200 000 rubla,³³ Vana Põltsamaa 133 talupoega 267 020 rubla³⁴ jne.

Mõistagi, et rendikohtade pidajate olukord oli veelgi ebakindlam ja lootusetum. Rasketest renditingimustest kasvasid neilegi murettekitaavad võlaahelad.

Kolmas teateleht puudutab talupoegadele väga valusalt küsimust, nimelt talumaade mõisastamist alates 1849. aastast. Mõnelgi puhul on aga vastustes meenutatud veelgi varajasemaid, kuni 1819. ja 1804. aastani ulatuvaid maade mõisastamisi. Esitatud andmed näitavad, et kapitalismile üleminekul oli talumaade mõisastamine Eestis hoopis ulatuslikum, kui seda seni täpsemate andmete puudumisel võis arvata. Selgub, et näiteks Valguta kogukonnas (Rannu khk.) võeti talupoegadelt ära 729 vakamaad põldu ja 8815 (!) vakamaad heina- ja karjamaad ning metsa. Selle tagajärjel oli maatute ning laostunud talupoegade arv vallas väga suur.³⁵ Visusis (Äksi khk.) oli aastail 1859—1882 talupoegade umbkaudse arvestuse järgi mõisastatud 4299 vakamaad kõige paremat maad ja ehitusmetsa koos 24 taluga; vastu oli kogukonnale antud 492 vakamaad kehva maad.³⁶ Vasulas (Tartu lähedal) liideti mõisaga üle 961 taalri talumaid, mis vastas umbes 48 veerandadramaalisele talule.³⁷ Võrdlemise rohkesti oli mõisastatud talumaid ka Räpina kihelkonnas: Räpina vallas 29 talu, Meeksis 36 talu kokku üle 4461 vakamaaga, Kahkvas 2442 vakamaad jne.³⁸ Viljandimaalt märgitakse, et Vastemõisa kroonumõisa rentnik mõisastas 1830. aasta paiku väevõimul palju talupoegade maid.³⁹ Võisiku talupojad kurdavad, et 1855. ja 1874. aasta kirjade järgi kuulunud 58 talu kvootemaana talumaade juurde, hiljem aga liidetud nad mõisaga.⁴⁰ Ainult üksikutes valdades teatatakse, et küsitluses märgitud ajavahemikul ei ole talumaade mõisastamist esinenud. Uheks selliseks on muide Pühajärve vald.⁴¹ Samuti ei olnud siin revisjoni ajal enam renditalusid, kuna kogu

³¹ RAKA, f. 296, nim. 66, s.-ü. 616^I, l. 150—161 (eestikeelne), l. 137—148 (lätikeelne).

³² RAKAL (= NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis), f. 1290, nim. 6, s.-ü. 317, l. 993.

³³ Sealsamas, l. 142.

³⁴ Sealsamas, s.-ü. 320, l. 493.

³⁵ Sealsamas, s.-ü. 315, l. 208, 213—215.

³⁶ Sealsamas, l. 224.

³⁷ Sealsamas, l. 242.

³⁸ Sealsamas, s.-ü. 314, l. 368, 555 ja 716.

³⁹ Sealsamas, s.-ü. 320, l. 101.

⁴⁰ Sealsamas, s.-ü. 317, l. 137.

⁴¹ Sealsamas, s.-ü. 315, l. 430; RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 577, l. 85.

vakumaa oli müüdnud talupoegadele. Ilmselt on siin oma mõju avaldanud Pühajärve «sõja» all tuntud 1841. aasta talupoegade ülestõusukitse.

Kuigi talumaade mõisastamise kohta puuduvad praegu veel kokkuvõtted, lubab esialgne Manasseini ankeedile antud vastustega tutvumine arvata, et neis esitatud andmed kummutavad lõplikult balti-saksa ja eesti kodanlike ajaloolaste väited, mille kohaselt talumaade mõisastamine ja mõisamaade talustamine Liivimaal XIX sajandil olevat vastastikküsimusteist mitte ainult tasakaalustanud, vaid talumaid mõisamaade arvel isegi suurendanud.⁴²

Nei ja s teateleht käsitleb talurahva riiklike ja kogukondlike maksude suurust ning nende iseloomu (pearaha, maa eest tasutatud nn. tiinumaks ja muud riigimaksud, tee-, posti- ja küüdikohustused nii naturaalkoormistes kui ka ümberarvestatuna rahasse, maksud kirikule, valla- ja kihelkonnakoolide ülalpidamine, vallaametnike ning kooliõpetajate palgad jne.).

Viies küsimusleht annab ülevaate kogukondlikust omandist ja selle rahalisest väärtusest, nagu viljamagasis olevatest varudest ning antud laenudest, valla toetuskapitalist, mitmesugustest eriotstarbelistest kassadest ja hoonetest. Viimaste hulka kuulusid üldreeglinas valla- ja koolimajad, üksikuil juhtudel ka vaestemajad, mille väärtus enamasti oli armetult väike. Mõnel pool esines isegi kogukondlike saunu ja sepikodasid (viimaseid näiteks Saduküla, Valgjärve, Kõnnu ja Sarakuse vallas).⁴³ Üldiselt oli kogukondlike hoonete olukord vilets. Koolimajade poolest paistab teiste hulgas silma Tarvastu vald, kus neli koolihoonet hinnati kokku 17 800 rublale (vallamaja on siin hinnatud 6000 ja magasit 5000 rublale).⁴⁴ Sagedasti ei ulatunud koolimajade väärtus aga tuhande rublanigi.

Kuues ankeetleht käsitleb luteri usu pastorite sissetulekuid kirikumõisatest ja teotöö ulatust neis. Muide, Viljandi pastoraadi rentnikud märgivad eraldi lisas, et pastor ei lubavat neil kopikatki rendist võlgu jääda, isegi siis mitte, kui rentnikud on sattunud erakordsetesse raskustesse.

Seitsmes ning viimane küsimusleht sisaldab üksnes kaks küsimust, mis puudutavad peamiselt kõige väiksemaid kogukondi. Tuntakse nimelt huvi selle vastu, kas ei ole tekkinud raskusi vallavanemate, nende abide ja vallakohtu eesistujate ametikohtade täitmisel ja kas ei ole seetõttu nendesse ametitesse valitud välismaalasi või valla liikmeskonda sissekirjutatuid, kes aga ei kuulu talurahvaseisusesse. Neid juhtumeid esines, kuid ainult erandnähtusena.

Eespool esitatud n. ö. otse ankeetmaterjali kõrval leidub lisadena rida avaldusi nii üksikutelt talupoegadelt kui ka kollektiividelt, milledest protesteeritakse mõisnike omavoli vastu. Eriti paljukõnelevad neist on maata talupoegade — vabadike, saunikute — ja teiste maaproletariaadi hulka kuuluvate isikute avaldused, kus kirjeldatakse oma äärmiselt rasket olukorda ning ebakindlaid elutingimusi.

Nii kaebavad Vaabina mõisa talupojad,⁴⁵ et mõisnik on kümne viimase aasta jooksul asutanud niipalju popsikohti, et «mõisas eksisteerib täiesti endine teotöö» ja tal pole nüüd enam vaja palgata töölisi. Popside elu on äärmiselt vilets: nende maalapikesed asuvad sooveertel, rent koos teoga aga ulatub vakamaa eest umbes 12 rublale aastas. Töötasu, millega tegelikult renti makstakse, on ainult 1/3 vabapalgalise omast. Popsidega pole sõlmitud mingeid lepinguid, seepärast võib mõis neid igal ajal minema kihutada, kui nad ei ole alandlikud ja sõnakuulelikud. Et neil aga kuhugi minna pole, siis peavad nad paratamatult täitma kõiki mõisniku käskse: nälga surra ei taha ju keegi. Viimasel ajal hakanud popsid varastama, kuna kroonu- ja vallamaksuvõlad olevat väga suureks kasvanud ja «teisel viisil neid pole võimalik tasuda». Üldine järeldus on, et «nende popside

⁴² Vt. Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937, lk. 383 ja 442. Veelgi selgemini on seda mõtet väljendatud «Eesti rahva ajaloo» 14. vihus (Tartu, 1937), lk. 1545, kus otsestelt öeldakse: «XIX sajandi teise poole jooksul talustati kaugelt rohkem mõisamaad, kui mõisastati talumaad.»

⁴³ RAKAL, f. 1290, nim. 6, s.-ü. 316, l. 428; s.-ü. 314, l. 630; s.-ü. 315, l. 596 ja 473.

⁴⁴ Sealsamas, s.-ü. 320, l. 475.

⁴⁵ RAKAL, f. 1290, nim. 6, s.-ü. 314, l. 478 ja 479.

elu ei erine millegi poolest orjade elust». Samas kaebekirjas märgitakse veel, et krediitkassa- ja mõisavõlad koormavad talude ostjaid väga ja keegi ei tea, millal nende tasumine lõpeb. Palju rentnikke on talust välja aetud sellepärast, et nad tähtjaks ei suutnud täita oma kohustusi.

Kandimeeste eluraskustest tuuakse paar õige drastilist näidet Kioma vallavalitsuse seletuskirjas. 16 vakamaa suuruse põllutüki eest nõuab mõis teotööd, vooriskäimist ja kündi kokku vähemalt 100 rbl. väärtuses aastas. Teise, 36-vakamaalise mõisamaa tüki eest nõutakse renti 140 rbl.; rendilepingu kohaselt tuleb see tasuda tööga, mis on aga nii madalalt hinnatud, et rent tegelikult kahekordistub. «Kui küsitakse, miks siis inimesed seesuguseid rõhuvaid tingimisi vastuvõtavad? siis pole siin paremat vastust kui see, et kui nad siit väljarännata ei taha ehk, mis ka tihti ette tuleb, neil seks jõudu ei ole, siis nad peavad neid tingimisi tahes ehk tahtmata vastuvõtma, — saagu siis nende täitmisega, mis saab, — tulgu mis tuleb — elama peab ju ikka, ärasurra ei või!»⁴⁶

Tahkuranna vallavalitsus on ankeedile lisanud kubeneri nimele adresseeritud avalduse maatameeste olukorra kohta. Selles öeldakse, et vallas elab 56 perekonda maata inimesi, kelle elu on väga raske, isegi «õõmaja kohta ei ole» mõnel neist. Seepärast palutakse neile Tahkuranna kroonumõisa maast või lähematest kroonumetsadest ja soomaa-dest «kõlbulikku kohta» äraelamiseks. Muidu aga «peavad hinged suurt nälga kannatama». Avaldusele on vallavalitsuse nimel 4. märtsil 1883 alla kirjutatud vallavanem ja kirjutaja.⁴⁷

Võisiku vallavalitsus märgib ankeedi lisanud, et mõisamaa rentnikel tuleb iga taalri eest 8½ rubla renti maksta ja sellele lisaks teha 4 vakamaad heina, koristada 4 vakamaad vilja jne. Popsidele on suhteliselt veelgi suuremad koormised peale pandud: popsi-kohtade rent rahas ja teos kokku moodustab 12—13 rubla taalrilt, mis on väga raske kanda ja väga kurnab talupoegi.⁴⁸

Urvaste talupojad kaebavad, et hiljutisel maamõõtmisel tehtud talumaa ühest taalrist kaks, hinnatud ära ka soo ja liivamaa, taludelt ärälõigatud tükkidest moodustatud 10 uut talu, rendimäärad olla ülikõrged (näit. Savimäe talu rentnik maksvat 22 rbl. 50 kop. vakamaa eest). Küttepuud olevat kallid, puuduvat ehituspalgid ja seepärast olevat hooned viletsad. Makse ei suudeta tähtjaks tasuda, kuna vanad võlad nõutavat sisse esmajärjekorras. Tuuakse rida näiteid talupoegade väga viletsast olukorrast, äärmiselt madalatest pokkadest, näljast jne.⁴⁹

Saadjärve talupojad on esitanud terve reformiprogrammi. Nad paluvad 1) maa ülemõõtmist kroonu maamõõtjate poolt, 2) kehtestada eramõisate maa müümisel ja rentimisel samad hinnad ning rendimäärad nagu need on olemas kroonumõisates, 3) viia rahvakoolid luteri kiriku pastorite võimu alt haridusministeeriumi alluvusse, 4) määrata pastoritele 1000 või 1500 rbl. aastas palka, kusjuures kirikumõisate maad tuleks müüa talupoegadele ja laekunud raha anda rahvakoolidele, 5) luua täpselt samasugused rahukohtud nagu sisekubernangudes, kusjuures kohtunikke määrata «mitte rikkuse, vaid selle järgi, kui palju rahvas neid usaldab».⁵⁰

Uue-Suislepa valla taluomanikud ja rentnikud märgivad ühiselt, et endisel ajal olnud kalapüük Võrtsjärvel valla talupoegadele nende talude piirides vaba, ja kurdavad, et nüüd olla see ära keelatud ning kogu kasu kalasaagist ja rootegemisest langeb mõisatele.⁵¹

Need näited iseloomustavad Manasseini revisjoni puhul kogutud ankeetmaterjali kui talurahva enda poolt loodud ajalooallikat. Kuna see materjal oli siiani «kadunud», siis seda enam ootab ta nüüd kasutamist ajaloolaste, etnograafide, kodu-uurijate jt. poolt, kes tegelevad Eesti XIX sajandi teise poole ajaloo probleemidega.

⁴⁶ Sealsamas, l. 459.

⁴⁷ Sealsamas, s.-ü. 317, l. 835.

⁴⁸ Sealsamas, l. 136.

⁴⁹ Sealsamas, s.-ü. 314, l. 480 ja 481. Väärrib märkimist, et sel ajal oli Urvaste omanikuks majandustegelane, publitsist ja reforme pooldav Hermann von Samson.

⁵⁰ Sealsamas, s.-ü. 316, l. 454.

⁵¹ Sealsamas, s.-ü. 320, l. 313.

NSV Liidu Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis on kõnesolev materjal põhiliselt korraldatud maakondade järgi (mõningate eksimuste ning segiajamisega).⁵² Lõuna-Eesti nelja maakonna kohta leiduv ankeetmaterjal moodustab siin kokku 4025 lehte.

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis avastatud materjal kujutab endast ankeetlehtede dubletteksemplare Lõuna-Eesti ja Saaremaa valdadest; korraldatud on nad kihelkondade kaupa.⁵³

Peale selle leidub siin kaks mahukat toimikut, mis sisaldavad originaalmaterjali kõnesoleva ankeedi korraldamise kohta. Need on juba mainitud fond 296, nim. 66 ja säilitusüksused 616^I ning 616^{II}, milledesse on koondatud kubeneri kirjavahetus Manasseiniga, Liivimaa maanõunike kolleegiumiga, talurahvaasjade komisjoniga, kubermangu statistika-komiteega, kihelkonnakohtunikega ja vallavalitsustega kõnealuse ankeedi asjus.⁵⁴

Kokku võib Tartus Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leiduvat materjali, mis on ühenduses Manasseini revisjoniga, hinnata kuni 6000 lehele.

Mis on saanud Manasseini revisjoni puhul kogutud rikkaliku materjali ülejäänud osast, jääb esialgu lahtiseks. Kuid käesoleva autorite arvates on seegi säilinud NSV Liidu Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis. On andmeid, et pärast Manasseini ja tema ametnike 1883. aasta septembri alguses Peterburi saabumist (mõned ametnikud jäid esialgu maha, et täiendada kogutud andmestikus leiduvaid lünki) algas materjalide korraldamine ning süstematiseerimine kokkuvõtete tegemiseks.⁵⁵ Ilmselt pidi see toimuma nende ametiasutuste järgi (Kohtuministeerium, Haridusministeerium, Riigivarade Ministeerium jne.), kuhu Manasseinil peale keisrile esitatava üldise raporti tuli saata omapoolsed ettekanded.⁵⁶ On võimalik, et mõni osa kõnesolevatest materjalidest on sattunud nende lisadena ühe või teise asjaosalise ministeeriumi fondi. Dubleerivat materjali võib leiduda ka Riia ja Tartu riiklikes keskarhiivides.

Lõpuks tahaksime Manasseini tegevuse hindamisel juhtida tähelepanu veel ühele momendile. Nimelt toimus 15. augustil 1883 Riia vene seltsis «Ulei»⁵⁷ senaatori auks korraldatud pidulik lahkumisõhtu. Tsensuuri «kitsaste väravate» tõttu ei saanud eesti ajakirjandus sellest pikemalt kirjutada, küll aga tegid seda balti-saksa ajalehed.⁵⁸

Pidulikult lahkumisõhtul võttis teiste hulgas sõna ka Manassein, kes rõhutas Vene institutsioonide tugevdamise tähtsust Balti provintssides ja kutsus üles vene ametnikke töötama tsaari ja isamaa heaks ettenägelikult, valvsalt ning väsimatu tähelepanuga. Ta soovis, et siin tugevneksid vene mõtted, tunded ja riiklikud printsüübid ning et kohalikud rahvad täielikult ühineksid Venemaa isevalitsuse üldiste taotlustega.⁵⁹ Kuid erinevalt äärmise reaktsiooni esindajaist ei mõelnud Manassein Venemaal kehtestatud kodanlike seaduste rakendamisega Balti kubermangudes ilmselt mitte kohalike rahvaste ümberahvustamist. Lätlaste esindajana kõneles Riia Läti Seltsi president Kalnings. Viimane avaldas soovi, et revisjoni materjale kasutataks Balti kubermangude edasise arengu huvides. Kalningsile vastates märkis Manassein, et tal oli võimalus õppida tundma ja hindama

⁵² Sealsamas, s.-ü. 310—320 (koos läti ala maakondadega).

⁵³ RAKA, f. 296 (Liivimaa kubeneri kantselei), nim. 107, s.-ü. 559^b—617.

⁵⁴ Peale ülalmärgitu on Tartus Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis praegu teada veel Manasseini kahe teise ankeedi materjalid, nimelt: 1) Liivimaa eraseltside kohta (f. 296, nim. 67, s.-ü. 370) ja 2) Liivimaal elavate literaatide kohta (f. 296, nim. 67, s.-ü. 599).

⁵⁵ «Revalsche Zeitung» 7. sept. ja 31. okt. 1883.

⁵⁶ Э. Л а у л, О рапорте сенатора Н. А. Манасейна Александру III. Käesolev nr., lk. 150 ja 151.

⁵⁷ «Ulei» asutati 1882. aastal ja ilmselt Manasseini algatusel.

⁵⁸ 23. augustil keelas Trükiasjanduse Peavalitsuse ülem oma telegrammis tsensuri-tele Manasseini revisjonist ükskõik milliste teadete avaldamise. Täiendavas kirjas rõhutati, et seoses senaator Manasseini revisjoni lõpetamisega jääb endiselt kehtima 1882. aasta 27. mai tsirkulaar nr. 2449 ja selle kõrvalekaldumatut ning täpset täitmist peetakse rohkem kui kunagi varem tingimata vajalikuks (RAKA, f. 52, nim. 1, s.-ü. 433, l. 23). Kuid just enne seda ranget keeldu ilmusidki balti-saksa ajalehtedes pikemad kirjeldused Manasseini lahkumisest.

⁵⁹ «Revalsche Zeitung» 20. aug. 1883.

kohalikku eesti ja läti elanikkonda. Oma sõnavõttu lõpetades tegi ta ettepaneku tõsta klaas siinse piirima arengu ja tema pärisrahvaste töö, hariduse ja kodanikumeele edasise edenemise terviseks.⁶⁰

Sageli on ajaloolaste ette kerkinud küsimus: millist mõju avaldas Manasseini revisjon järgnevaile reformidele Balti kubermangudes. Näib, et ammendavalt on sellele võimalik vastata alles pärast vastavate arhiivimaterjalide läbitöötamist. Kuid mõistagi surus tugevnev äärmine reaktsioon oma pitseri ka kõigile järgnevaile reformidele. Oodatav semstvoreform jäi aga isegi mõisnike üllatuseks teostamata, sest siseminister Tolstoi arvates ei olnud Balti feodaalse omavalitsusliku korra reformimisege kiiret.⁶¹

Millist osa Manasseini revisjon järgnevate reformide suhtes ka ei etendanud, kuuluvad sel puhul kogutud materjalid igal juhul oma ajastu väärtuslikumate ajaloallikate hulka.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
17. II 1961

ОБ АНКЕТНЫХ МАТЕРИАЛАХ, СОБРАННЫХ В ХОДЕ РЕВИЗИИ СЕНАТОРА Н. А. МАНАСЕИНА

О. Карма,
кандидат исторических наук

А. Траат,
кандидат юридических наук

Резюме

20 января 1882 г. сенатор Н. А. Манасейн был назначен ревизором Лифляндской и Курляндской губерний.

Н. Манасейн, отрицательно относившийся к прибалтийским помещикам и их феодальным учреждениям, со всей серьезностью приступил к выполнению возложенных на него обязанностей. На первом этапе работы он собирал материалы на местах, причем продолжалась эта работа более 15 месяцев, с момента прибытия Манасейна и сопровождающих его лиц в Ригу 12 мая 1882 г. В ходе ревизии был собран огромный материал, включавший несколько десятков тысяч документов. После рапорта Манасейна царю эти материалы «исчезли», а позднее распространились слухи об их гибели.

В настоящее время найдена часть считавшихся уничтоженными материалов, собранная в волостях Лифляндской губернии. Документы были обнаружены отчасти в Центральном государственном историческом архиве СССР в Ленинграде, а остальные — несколько позднее — в Центральном государственном историческом архиве ЭССР в Тарту.

Основную часть обнаруженных анкетных материалов составляют ответы, полученные от волостей на распространенные среди них печатные опросные листы.

Обнаруженные материалы дают весьма подробный обзор общих условий жизни лифляндского крестьянства в период перехода к капитализму по так называемому прусскому пути; в них говорится о росте задолженности крестьян, о размерах и формах ренты, налогах и натуральном оброке, об общественной собственности, доходах лютеранских пасторов от церковных поместий и, наконец, о трудностях, встречавшихся в мелких волостях при укомплектовании предусмотренных волостных должностей.

К анкетным материалам приложен ряд заявлений как от отдельных крестьян, так и коллективных, в которых выражен протест против произвола помещиков. Большинство этих заявлений содержит ценные сведения о тяжелом положении сельского пролетариата.

В Центральном государственном историческом архиве СССР в Ленинграде эти материалы хранятся в фонде Центрального статистического комитета (ф. 1290, оп. 6, ед. хр. 310—320) и более или менее систематизированы по уездам. Общее число

⁶⁰ «Revalische Zeitung» 22. aug. 1883.

⁶¹ A. Tobien, Die Livländische Ritterschaft... I, lk. 415.

материалов, касающихся Эстонии, составляет 4025 листов. Дубликаты анкет по волостям южной Эстонии и Сааремаа находятся в Центральном государственном историческом архиве ЭССР, в фонде канцелярии губернатора Лифляндской губернии (ф. 296, оп. 107, ед. хр. 590⁶ — 617). Здесь материалы систематизированы по приходам.

Кроме того, в Тарту имеются два больших дела (ф. 296, оп. 66, ед. хр. 616¹ и 616¹¹), содержащие переписку губернатора с Манасеиным, с Лифляндской ландтратской коллегией, с комиссией по крестьянским делам, с губернским статистическим комитетом, с приходскими судьями и волостными правлениями. Эта переписка касается упомянутых выше опросных листов и является первоисточником, из которого мы черпаем сведения, необходимые для выяснения вопросов, связанных с проведением рассматриваемой анкеты.

Материал, которым располагает Центральный государственный исторический архив ЭССР по этому вопросу, состоит примерно из 6000 листов.

В Тарту, в том же фонде, имеется также материал еще по двум анкетам: одна из них касается частных обществ Лифляндии (ф. 296, оп. 67, ед. хр. 370) и вторая содержит сведения о лифляндских литератах (ф. 296, оп. 67, ед. хр. 599).

Судьба остальной части богатейших материалов, собранных Манасеиным в ходе ревизии, пока неизвестна. Однако авторы настоящей работы полагают, что они также сохранены в Центральном государственном историческом архиве СССР в Ленинграде, а часть дубликатов, возможно, находится в центральных государственных архивах Риги и Тарту.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
17. II 1961

ÜBER DAS RUNDFRAGENMATERIAL, IN DEN LANDGEMEINDEN ANLÄSSLICH DER VON SENATOR N. A. MANASSEIN DURCHFÜHRTEN REVISION GESAMMELT

O. Karma und A. Traat

Zusammenfassung

Am 20. Januar 1882 wurde N. A. Manassein zum revidierenden Senator für die Gouvernements Liv- und Kurland ernannt.

Manassein, der gegen die baltischen Gutsbesitzer und ihre feudalen Institutionen eingestellt war, ging in allem Ernst an die ihm anvertraute Aufgabe. Die erste Etappe dieser Arbeit bildete das Einsammeln des Materials an Ort und Stelle; es begann bald nach dem Eintreffen Manasseins und seines Gefolges in Riga (am 12. Mai 1882) und dauerte über 15 Monate lang an. Im Verlauf der Revision wurde eine Menge Material — Zehntausende von Einheiten — eingebracht. Nach Abstattung des Rapports an den Kaiser «verschwanden» aber diese Materialien und es verbreitete sich das Gerücht, sie seien abhanden gekommen oder gar absichtlich vernichtet worden.

Jetzt ist eine Anzahl dieser angeblich verschollenen Materialien, namentlich der aus den Landgemeinden des Gouvernements Livland stammenden, wieder aufgefunden worden. Ein Teil davon wurde im Staatlichen Zentralarchiv für Geschichte der UdSSR in Leningrad, ein anderer Teil etwas später im Staatlichen Zentralarchiv für Geschichte der Estnischen SSR in Tartu entdeckt.

Den Kern des entdeckten Rundfragenmaterials bilden die Antworten der Gemeinschaften, d. h. der damaligen Guts- und Pastoratsgemeinden, auf die ihnen vorgelegten gedruckten Fragebogen.

Diese Materialien geben uns eine ziemlich gute Übersicht über die allgemeinen Lebensverhältnisse der Bauernschaft im Gouvernement Livland während des auf sog. preussischem Weg erfolgenden Übergangs zum Kapitalismus, — hauptsächlich über die Verschuldung der Bauern, die Formen und die Höhe der Rente, die Steuern und Naturalabgaben, das gemeinschaftliche Eigentum, die Einkommen der lutherischen Pastoren von den Kirchengütern und, schliesslich, die in den kleineren Gemeinden auftretenden Schwierigkeiten bei der Besetzung der für die Gemeinde vorgesehenen Amtsstellen.

Unter den Beilagen zum Rundfragenmaterial befindet sich eine Reihe von Erklärungen, von einzelnen Bauern oder auch kollektiv verfasst, wo gegen die Eigenmacht der Gutsbesitzer Einspruch erhoben wird. Diese Erklärungen enthalten meist wertvolle Angaben über die schwere Lage des Landproletariats, vor allem der Lostreiber.

Im Staatlichen Zentralarchiv für Geschichte der UdSSR in Leningrad befinden sich diese neu entdeckten Materialien im Fonds des Statistischen Zentralkomitees (Fond 1290, Verzeichnis 6, Akten 310—320); sie sind mehr oder weniger nach den ehemaligen Landkreisen geordnet und umfassen für das estnische Gebiet 4025 Halbbogen. Die im Staatlichen Zentralarchiv für Geschichte der Estnischen SSR befindlichen Materialien werden im Fonds der Kanzlei des Livländischen Gouverneurs aufbewahrt (F. 296, Verz. 107, Akten 590^b—617); es sind Dubletten von Rundfragebogen aus den Landgemeinden Südestlands und Saaremaas, nach Kirchspielen geordnet.

Ausserdem befinden sich in Tartu zwei umfangreiche Akten (F. 296, Verz. 66, Akten 616^I und 616^{II}), welche den Briefwechsel des Gouverneurs mit Manassein, mit dem Livländischen Landratskollegium, mit der Kommission für Bauernangelegenheiten, mit dem statistischen Komitee des Gouvernements, mit den Kirchspielsrichtern und mit den Gemeindeverwaltungen in Fragen der Revisionsenquete enthalten. Dieser Briefwechsel stellt primäres Quellenmaterial dar.

Alle im Staatlichen Zentralarchiv für Geschichte der Estnischen SSR aufbewahrten, mit der betreffenden Enquete verbundenen Materialien können auf 6000 Halbbogen geschätzt werden.

Im gleichen Fonds werden in Tartu auch die Materialien von zwei anderen Rundfragen Manasseins aufbewahrt: die eine betrifft die livländischen Privatgesellschaften (F. 296, Verz. 67, Akte 370), die zweite die in Livland wohnhaften Literaten (F. 296, Verz. 67, Akte 599).

Was aus dem Rest des durch Manasseins Revision gesammelten reichhaltigen Materials geworden ist, bleibt vorläufig ungelöst. Die Verfasser der vorliegenden Arbeit glauben, es müsste gleichfalls im Leningrader Staatlichen Zentralarchiv für Geschichte der UdSSR, die Dubletten zum Teil wohl auch in den Staatlichen Zentralarchiven von Riga und Tartu erhalten sein.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 17. Febr. 1961